

**Політика «подвійного треку»:
італійська амбівалентність у концептуалізації
російсько-українського конфлікту**

Катерина Зарембо

Вступ

Після початку російсько-українського конфлікту Італія була однією з тих держав, яка неодноразово своїми діями та заявами політиків викликала занепокоєння в Україні. Йдеться, зокрема, про неодноразові заклики Італії до скасування санкцій проти Росії, запроваджених Європейським Союзом у 2014 році у відповідь на російську агресію в Україні. Італія активно обстоювала необхідність продовження діалогу та співпраці з Росією. Вже у березні 2015 року тодішній прем'єр Італії Матео Ренці відвідав Москву з офіційним візитом. Того ж року, у липні, Владімір Путін приїхав на всесвітню виставку «Експо» у Мілані, де, попри неофіційний характер візиту, зустрівся з президентом Італії Серджіо Маттареллою та Папою Римським Франциском. Уряд партії «Ліга» та руху «П'ять зірок» (2018-2019) не приховував своїх зв'язків із Росією – зокрема, партія «Ліга» у 2017 році підписала договір про співпрацю з партією «Єдина Росія», а питання зняття санкцій з Росії навіть стало частиною коаліційної угоди (утім, цей пункт угоди так і не було виконано).

Причини такої дружньої до Росії позиції Італії є комплексними. Так, з одного боку, Італія має історичні зв'язки з Росією. Партнерство і взаєморозуміння між Росією та Італією сягає початку ХХ століття, коли Італія та ще царська Росія підписали Ракконджіанську угоду, що мала на меті попередити однополярне домінування у Європі. Під час Другої світової війни Сталін та Муссоліні домовилися про визнання взаємних сфер впливу: для Італії – Середземномор'я, для СРСР – Центрально-Східна Європа. У післявоєнний період італійська Компартія, найбільша в Європі, мала з СРСР щільні зв'язки та сприяла розвитку антиамериканізму в Італії¹.

¹ Більше про італо-російські зв'язки можна прочитати у Зарембо, К. (2018) «Як протидіяти російському впливу в Європі: кейс Італії». Київ, Центр «Нова Європа». http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2019/03/DP_draft_Italy_ukr_inet.pdf.

Понад те, і до, і після розпаду СРСР Італія перебувала під впливом російської «картини світу». Нині в Італії діють понад п'ятдесят осередків² – культурних та освітніх центрів, асоціацій, шкіл, фондів, кафедр у складі італійських університетів, – які популяризують російську культуру та, через неї, історіографію, тоді як бодай одного «Українського дому» в Італії і досі немає. Живлення інтересу до російської мови та культури, які є інструментами для просування порядку денного Росії в інших країнах, відбувається також за рахунок стипендій, які виділяє Росія на дослідження у сфері русистики – годі й казати, що з українського боку таких дотацій не надається. Щодо медійного тла, то в Італії псевдо-ЗМІ «Sputnik» та «Russia Today» вважаються цілком респектабельними виданнями, яким не гребують давати коментарі поважні італійські експерти.

З іншого боку, Італія, як бізнес-орієнтована країна, цінує Росію як економічного партнера. З Росії до Італії постачається 20% усієї споживаної нафти та 45% газу, окрім того, Росія входить до топ-13 імпортерів італійських товарів. Твердження про те, що через санкції, запроваджені через «українську кризу», Італія втрачає мільярди євро, не відповідає дійсності (про це нижче), однак є поширеною в Італії точкою зору.

За таких умов видається дивним, що Італія досі не заблокувала санкції Європейського Союзу проти України. Ба більше, санкції проти Росії було накладено саме за головування Італії у Раді міністрів ЄС (період її головування припав на липень-грудень 2014 року). Це є втіленням концепту «*doppio binario*» – «подвійного треку», – який є лейтмотивом італійської політики, зокрема, і щодо російсько-українського конфлікту. Як політика, «стратегія подвійного треку» визначається як «з одного боку, карати порушення міжнародного права та дотримувати зобов'язання перед євроатлантичними партнерами, а з іншого – залишати відчиненими двері для діалогу та співпраці з Москвою» [Fattibene 2016].

² Список організацій Русского мира в Италии. <https://russkiymir.ru/catalogue/catalog.php?country=5>.

Науковий та аналітичний дискурс Італії навколо російсько-українського конфлікту, з одного боку, відбиває цю інтелектуальну традицію, а з іншого – її пояснює. Відтак, викладений нижче аналіз наукових та аналітичних текстів із зазначеної тематики, виданих в Італії у 2014-2019 роках, є релевантним як для розбудови італійських студій в Україні, так і для розуміння різноманітності західних реакцій на цей конфлікт .

Методологія: обґрунтування вибору джерел для аналізу

Попри те, що після Брекзиту обсяг економіки та чисельність населення в Італії дозволятимуть їй претендувати на місце всередині «Великої трійки», поруч із Францією та Німеччиною, дискусія щодо зовнішньополітичних питань в Італії зосереджена у межах відносно вузького кола дослідницьких установ та наукових і аналітичних видань, що дозволяє скласти більш-менш вичерпний перелік доробку, присвяченого вивченню «української кризи» у 2014-2019 роках³.

Корпус публікацій, відібраних для аналізу в межах цього дослідження, складається з трьох частин: *академічних статей*, тобто публікацій, які вийшли в італійських рецензованих наукових журналах; *аналітичних документів*, підготовлених італійськими аналітичними центрами; та окремих *публіцистичних текстів*.

Пошук та відбір академічних статей здійснювався через веб-сайти ключових журналів та наукових асоціацій, які працюють у галузі політології, міжнародних відносин та славістичних студій⁴. До журналів, які приділяли увагу російсько-українському конфлікту, належать «The International Spectator» («Міжнародний

³ Авторка висловлює вдячність Катерині Піщиковій, Рікардо Алькаро, Джуліано Біфолькі та Елеонорі Тафуру за консультації щодо вибору джерел для аналізу.

⁴ У інших тематично дотичних виданнях – «Східна Європа» («Europa Orientalis»), «Славістичні студії» («Studi Slavistici»), «Євроазіатика» («Euroasiatica»), «Італійська соціологія» («Sociologia Italiana – AIS Journal of Sociology»), «Італійський журнал публічної політики» («Rivista italiana di politiche pubbliche») – публікацій щодо російсько-українського конфлікту виявлено не було.

оглядач»), англomовний рецензований журнал видавництва «Taylor & Francis», редакція якого існує на базі італійського аналітичного центру Інститут міжнародних справ (Istituto Affari Internazionali); англomовний «Rivista Italiana di Scienza Politica / Italian Political Science Review» («Італійський політологічний оглядач»), який до 2014 року належав до головного італійського наукового видавництва «Il Mulino», а з 2015 року видається «Cambridge University Press»; та правничий італомовний журнал «Diritti e Diritto Internazionale» («Права й міжнародне право») видавництва «Il Mulino». Варто зазначити, що тоді як останні два журнали здебільшого друкують італійських авторів, автори «The International Spectator» переважно іноземці. Втім, через відомість та авторитетність видання в Італії я приймаю ці публікації до аналізу «італійського дискурсу».

Аналітичний дискурс представлений доробком двох провідних італійських аналітичних центрів, які займаються питаннями зовнішньої політики: міланського Інституту досліджень міжнародної політики (Istituto per gli Studi della Politica Internazionale (ISPI), <https://www.ispionline.it/>, заснований 1934 року) та вже згаданого Інституту міжнародних справ (IAI, <https://www.iai.it/it>, заснований 1965 року; його чинна директорка Наталі Точчі працювала радницею Федеріки Могеріні у той час, коли вона обіймала посаду міністра закордонних справ Італії та Високого представника ЄС з питань зовнішньої політики та політики безпеки), який базується в Римі. У рейтингу найкращих аналітичних центрів Західної Європи, який укладає Пенсильванський університет, вони посідають 15-те та 17-те місце відповідно⁵, при цьому за кількістю публікацій, присвячених російсько-українському конфлікту, істотно переважає ISPI. Варто зазначити, що позиціонування їхнього доробку саме як аналітичного, а не наукового дискурсу, є досить умовним, позаяк чимало авторів їхніх звітів суміщають аналітичну та наукову діяльність і представляють цілу низку італійських (і не тільки)

⁵ McGann, James G. 2018 Global Go To Think Tank Index Report. University of Pennsylvania. https://repository.upenn.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1017&context=think_tanks.

університетів: Католицький університет Святого Серця (Мілан), Школа провідних досліджень імені Святої Анни (Піза), Міланський державний університет, Палермський університет, Римський університет «Ла Сап'єнца» тощо.

Третьою складовою частиною корпусу даних, проаналізованих у рамках цього дослідження, є публікації видання «Limes» («Лімес») – за означенням редакції, «італійського геополітичного журналу», який публікується щомісячно та, за словами впливового італійського дослідника Ріккардо Алькаро, «відіграє фундаментальну роль для розуміння того, як правлячий клас в Італії бачить відносини між Римом та Москвою»⁶. За рівнем впливу (головний редактор «Limes» Лучо Караччоло є членом стратегічного комітету Міністерства закордонних справ Італії) на італійський зовнішньополітичний дискурс та глибиною аналізу «Limes» є аналогом американських видань на кшталт «Foreign Policy» та «The National Interest» (а за обсягом статей нерідко перевершує окремі аналітичні продукти ISPI або IAI та залучає тих самих авторів та/або інших науковців), відтак я вважаю доречним залучити його доробок до корпусу даних для аналізу. У рамках цього дослідження було проаналізовано всі статті, дотичні до тематики конфлікту, які вийшли у друкованих виданнях «Limes» (сайт «Limes» публікує також інші статті в електронному вигляді, які не входять до щомісячних альманахів, однак їхня кількість не дозволяє зробити вичерпний аналіз).

Перш ніж перейти до власне аналізу концептуалізації російсько-українського конфлікту в італійському науково-аналітичному дискурсі, доречно зробити декілька методологічних зауваг. По-перше, у цій статті під «італійським дискурсом» я розумію в першу чергу італійське джерело публікації тексту, а не походження його автора/-ки. Це чутливе питання для італійського контексту (як, імовірно, й для інших західноєвропейських країн), де автори іноземного походження нерідко друкуються у національних виданнях та працевлаштовані в національних дослідницьких установах. По-друге, я свідомо того, що моя власна ідентичність як

⁶ Електронне листування з авторкою, 22 серпня 2019 року.

громадянки України (відтак, особи, яка перебуває всередині «української кризи») та дослідниці Італії й українсько-італійських відносин потенційно може накласти відбиток на мій аналіз італійських нарративів щодо чутливого для України питання. Задекларувавши цю обставину, я, однак, докладаю свідомих зусиль для забезпечення неупередженості та академічної нейтральності свого аналізу.

Корпус даних: кількісний аналіз

Загалом проаналізовано 90 текстів, із них 8 наукових, 42 аналітичних і 30 медійних⁷; 63 італійською та 27 англійською мовою.

Варто загалом відзначити, що інтерес до «української кризи», починаючи з подій Євромайдану, був незначним: про це, зокрема, красномовно свідчить те, що у рамках аналітичного проекту «Огляд міжнародної політики» («Osservatorio della Politica Internazionale»), який спільно здійснюється італійським парламентом та чотирма дослідницькими установами, пов'язаним з Україною питанням у 2014-2019 роках присвячено всього чотири записки: окремих звіт 2016 року, присвячений річниці підписання Мінських домовленостей, та три публікації 2014 року.

Абсолютна більшість публікацій, присвячених «українській кризі», вийшли у 2014-2015 роках, з них 28 – у лютому-травні 2014 року. До таких належить значна частка доробку ISPI, зокрема у вигляді експертних коментарів, а також випуск «Limes» квітня 2014 року «Україна між нами та Путіним», який є чимось на кшталт «українського досьє» з цілої низки політичних, історичних, суспільних та інших питань. Наприкінці 2014 року та у 2015 році з'явилися продукти глибшої рефлексії. До таких належать декілька статей у «International Spectator» та інших виданнях, а також три збірки (edited volumes), виданих ISPI та IAI: «Після Криму. Росія проти Європи?» [Ferrari 2014b], «Поза Україною: ЄС та Росія в

⁷ Маються на увазі тексти, відібрані для аналізу; пошук за ключовими словами охоплював значно ширший масив даних, із якого обиралися найдотичніші до теми дослідження тексти.

пошуках нових відносин» [Ferrari 2015a], «Відносини між Росією та Заходом у світлі української кризи» [Alcago 2015]. У проміжку з 2016 по 2019 рік публікації з'являлися зі зменшеною інтенсивністю: за чотири роки виявлено лише 9 аналітичних, 2 академічних та 10 публіцистичних матеріалів.

«Українська криза»: аналіз італійських наративів

Деномінація конфлікту

Для більшості італійських авторів найкомфортнішим терміном на позначення того, що відбувається в Україні від 2014 року, є «українська криза» (*la crisi ucraina*, який також взаємозамінно та синонімічно вживається поруч із «кризою України» (попри родовий відмінок іменника, без суттєвих відмінностей у значенні) та «кризою в Україні» (*la crisi dell'Ucraina, la crisi in Ucraina*) (див. Табл.1⁸). При цьому ці терміни вживаються на позначення цілої низки явищ, починаючи з подій Євромайдану [Mikhelidze 2014] та закінчуючи анексією Криму й конфліктом на сході України (Ferrari 2014b, Marrone et al. 2014, Ferrari 2015b, etc).

Таблиця 1. Розподіл проаналізованих текстів за назвами конфлікту в Україні та довкола України

Назва конфлікту	Наукові та аналітичні публікації	Limes
Ситуація/події в Україні (<i>la vicenda ucraina</i>)	1	0
Українське питання (<i>questione ucraina</i>)	2	0
Заплутана ситуація в Україні (<i>imbroglio Ucraino</i>)	1	0
Українська криза / криза України (<i>la crisi ucraina / Ukraine crisis / Ukrainian crisis / la crisi dell'Ucraina</i>)	26	7

⁸ При складанні переліку враховувалися усі вжиті у тексті терміни; відтак, кількість називань у таблиці перевищує кількість проаналізованих текстів. Мета наведеної таблиці – не так точний кількісний обрахунок, як ілюстрація термінологічних тенденцій італійського дискурсу.

Криза в (Східній) Україні (la crisi in Ucraina / crisis in Ukraine)	2	0
Криза навколо України (crisis over Ukraine)	1	0
Український конфлікт (the Ukrainian conflict / conflitto ucraino)	5	3
(Збройний) конфлікт в (Східній) Україні (conflitto in Ucraina / conflitto nel Ucraina sud-orientale / armed conflict in Ukraine's East)	3	0
(Збройний) конфлікт/війна на Донбасі (the armed conflict/war in Donbas)	5	6
Російське втручання в Україні (ingenerenza / coinvolgimento russa (-o) in Ucraina)	1	0
Проросійська сепаратистська діяльність на Сході України / підтримка Росією повстанців на Сході України (supporto fornito dalla Russia ai ribelli filo-russi)	10	1
Дестабілізація (Східної) України Росією (destabilizzazione delle regioni orientali da Russia)	2	0
(Збройне) вторгнення Росії на Схід України ([military] invasion / infiltration / intervention of Russia in Ukraine / intervento / infiltrazione nel sud-est di Ucraina da Russia)	10	0
(Російська) неоголошена/ гібридна війна на Донбасі/в Україні (hybrid / proxy / quasi war with Russia)	4	2
Російсько-українська війна (Russia-Ukraine war)	1	5
Російсько-український конфлікт (Russian-Ukrainian conflict)	3	0
Російсько-українська криза (the Russia-Ukraine crisis)	1	0
Російська агресія (Russian aggression)	2	0
(Громадянський) конфлікт між тими, хто підтримує ЄС і тими, хто підтримує Росію (scontro tra filo-europeisti e filo-russi)	1	0
Повстання на Донбасі (insurgency / insurrezione in the Donbas)	1	1

Боротьба з проросійськими повстанцями (lotta con i ribelli filorussi)	1	0
Громадянська війна (guerra civile)	2	3
Анексія Криму (l'annessione della Crimea / annexation of the Crimea)	24	5
Російське вторгнення в Крим (l'invasione russa della Crimea / intervento della Russia nella Crimea)	1	2
Кримська криза (crisi in Crimea)	2	0
Відокремлення Криму (secessione della Crimea)	4	1
Російська окупація Криму (occupazione russa della Crimea)	3	1
Російська агресія проти України у Криму (aggressione contro l'Ucraina nella Crimea)	1	0
Приєднання Криму до Росії (ricongiungimento della Crimea alla Russia)	1	0

Іншими уживаними термінами є: «протистояння між тими, хто за Європу, та тими, хто за Росію» [Giusti, Penkova 2014], «збройне повстання» або просто «повстання» [Giusti, Penkova 2014; Pedrazzi 2014; Merry 2015], «конфлікт у східній Україні/на Донбасі» [Makarychev 2018; Romanova 2019], «громадянська війна» [Cella 2014; Vezzosi 2016; Scaglione 2019], «конфлікт в Україні» [Biagini 2015], «український конфлікт» [Merry 2015], «заплутана ситуація в Україні» [Di Rienzo 2016] тощо.

Деякі терміни чітко вказують на роль Росії у конфлікті: «російське втручання в Україні» (яке італійською мовою існує і у варіанті «ingerenza russa», що є еквівалентом англійського «meddling», і «intervento russo», англійським аналогом якого є «intervention») [Carati 2014; Pedrazzi 2014; Claudin, de Pedro 2015; Pisciotta 2019], «російське вторгнення» (invasion) [Puglisi 2015a; Chivvis 2015], «гібридна війна з Росією» [Puglisi 2015c] та просто «гібридна війна» (як подекуди випливає з тексту [Orizio 2018], громадянського характеру), «російсько-українська війна» та «війна проти України через посередників» (proxy war) [Paul 2015], «російсько-український конфлікт» [De Maio 2016; Baev 2017],

«російсько-українська криза» [Sandalli 2016]. Термін «російська агресія» рідше вживається у прямому значенні [Pedrazzi 2014], частіше – в лапках, на позначення концепту, який прижився у міжнародному дискурсі, але з яким не погоджується автор [Ratti 2015; Di Rienzo 2016].

Головний тренд, який простежується в більшості публікацій, *полягає у визнанні тої чи іншої ролі Росії у конфлікті*: якщо не сторони конфлікту, то принаймні гравця, який втручається на боці «сепаратистів». Утім, практично в усіх проаналізованих публікаціях, тобто в тому числі тих, які визнають роль Росії у конфлікті, за рідкісними винятками, «інша», неукраїнська сторона конфлікту позначається як «повстанці» або «сепаратисти» – відтак, італійські автори у своїй абсолютній більшості визнають громадянський *складник* конфлікту на Донбасі та у Криму.

У низці випадків ці терміни – ті, які зображують конфлікт на сході України як внутрішній, і ті, які визнають роль Росії у конфлікті – для італійських авторів не є взаємовиключними. Так, наприклад, Розарія Пульзі у записці для Istituto Affari Internazionali про добровольчі батальйони, пише так: «[...] Україна наразі воює у двох війнах: одна на сході проти донбаських *сепаратистів* (курсив мій – К.З.), а інша у Києві, проти політичних лідерів та адміністративної бюрократії, яка змінилася тільки частково та, здається, не хоче або не може впроваджувати значні реформи» [Puglisi 2015a: 15]. Але вже через чотири сторінки її бачення ворога України змінюється: «Багато волонтерів сказали б, що вони боролися на Майдані за сучасну, ефективну, вільну від корупції державу. Тепер вони захищають її від *російського вторгнення*» [Puglisi 2015a: 19]. Аналогічно у Меррі в одному тексті співіснує «український конфлікт» та «російська агресія» [Merri 2015]. Іншими словами, для італійського дискурсу є прийнятним бачити в конфлікті на сході України і внутрішній, і зовнішній рівень: для італійських лідерів думок у цьому немає суперечності.

Крим як точка неповернення

Анексія Криму 2014 року викликала цілу низку публікацій в італійському науково-аналітичному середовищі [Pishchikova 2014;

Aragona 2014; Frusione 2014; Pastori 2014c; De Guttry 2014; Pedrazzi 2014; Tancredi 2014; Baranovsky 2015, тощо]. Типовими термінами на позначення подій, які відбулися у Криму в березні 2014 року, є «анексія» (найуживаніший термін, зустрічається щонайменше 29 разів), «окупація» [Pishchikova 2014], та «відокремлення» [Bellodi 2014; Baranovskyi 2015], у двох випадках вживається «кримська криза» [Baranovskyi 2015; Tancredi 2014]. Увагу привертають декілька тез, які червоною ниткою проходять по італійському науково-аналітичному дискурсі щодо Криму.

Референдум був нелегітимним та порушує міжнародне право. Низка італійських науково-аналітичних текстів, присвячених анексії Криму, були спрямовані на визначення легітимності того, що відбулося на півострові. Переважна більшість цих текстів визнають нелегітимність референдуму, однак і тут диявол криється у деталях. Так, декілька авторів тлумачать *результати* референдуму як легітимні [Pastori 2014c, Bellodi 2014]: «Референдум щодо незалежності Криму від України, який відбувся 16 березня 2014 року, підтвердив також кількісно силу сецесіоністських настроїв на півострові» [Pastori 2014c]. Дещо пізніше автор додає: «На формальному рівні юридична правомірність референдуму у Криму була оскаржена, а на політичному рівні його результат применшується унаслідок значного внутрішнього та зовнішнього примусу» [Pastori 2014c; див. також аналогічний ланцюжок у Bellodi 2014].

Два тексти, авторства Андреа де Гуттрі та Антонелло Танкреді відповідно, доводять нелегітимність референдуму як із погляду способу його проведення («умови, які характеризували голосування на референдумі, не були такими, щоб гарантувати «справжній» процес, здатний забезпечити вільне волевиявлення, як того вимагають відповідні конвенції міжнародних організацій» [De Guttry 2014]), так і з погляду неможливості застосування до кримської ситуації принципу Хартії ООН щодо права на самовизначення, який можна застосувати у випадку дискримінації населення, оскільки населення Криму не було дискриміноване з боку української держави [De Guttry 2014; Tancredi 2014]. Аналогічної думки щодо відсутності дискримінації російсько-

мовного населення у Криму дотримується і Владімір Барановський:

Що стосується Криму (та взагалі України), дискримінація на етнічному ґрунті (у першу чергу, на ґрунті вживання російської мови) стала дуже важливою темою. Чутливість Росії до цього питання є очевидною, але також очевидним є те, що воно було роздуте у кричущій невідповідності до того, що відбувалося насправді. Насправді ж практично *нічого* не відбувалося, а всі міркування стосувалися *можливої* дискримінації, роздутої майже до рівня геноциду [Baranovsky 2015: 278; курсив автора].

Приєднання Росії до Криму є остаточним та історично обґрунтованим. Попри те, що перша теза нібито суперечить другій, це не є перешкодою для їхнього майже рівноцінного представлення в італійському дискурсі (ще один прояв італійського підходу «*doppio binagio*», чи то пак амбівалентності). Джордžo Челла та Альдо Феррарі у випуску «*Limes*» 2014 року «Україна між нами та Путіним» опублікували цілу історичну розвідку щодо історії півострова. Зокрема, вони вважають: «виглядає, що, хоч ця динаміка і є неприйнятною з погляду міжнародного права, зупинити її або обернути навспак не можливо. За нинішніх умов, здається, не можливо навіть помислити про те, щоб майбутня доля Криму формувалася поза межами орбіти Москви. Як для Кремля, так і для більшості населення півострова йдеться про повернення до історичної, культурної та стратегічної *реальності* регіону» [Cella, Ferrari 2014]. Джанкарло Арагона, президент ISPI, перекоаний, що «*реалізм* вимагає прийняти той факт, що Крим дійсно назавжди вийшов з-під контролю Києва» [Aragona 2014]. Посилаючись на історичні обставини, Джордžo Фрусіоне стверджує, що «випадок Криму уособлює скоріше «повернення» до своєї батьківщини, Росії – після того, як Хрущов 1954 року «подарував» його Українській Радянській Соціалістичній Республіці – аніж вихід (*secessione*) зі складу незалежної України» [Fruscione 2014].

Італійська зовнішня політика, як не раз буде проілюстровано нижче, узагалі підходить до сприйняття світу за засадами

«реалізму» у традиційному політологічному значенні, за принципом «хто сильніший, той і має рацію». «Limes» від 2014 року почав друкувати мапи України, на яких Крим був позначений як територія Росії. У відповідь на звернення посла України в Італії Євгена Перелигіна, який висловив сподівання, що це є наслідком технічної помилки, головний редактор «Limes» Лучо Караччоло відповів так: «Мапа, на яку Ви посилаєтеся, відображає *фактичну реальність* (курсив мій – К. З.). Коли Крим із Севастополем повернеться під дійсний суверенітет України, тоді ми подбаємо про те, щоб надрукувати мапу, яка відображає цю дійсність» [Redazione Limes 2016].

Анексія Криму позначає точку неповернення у зовнішній політиці Росії, коли Росія свідомо та прямолінійно йде на порушення міжнародного права. За визначенням Владіміра Барановського, «Росія не буде слідувати за вами, коли вона не погоджується з тим, що ви робите», – таким був меседж Заходу щодо Косова. На момент кримської кризи формула вже стала іншою: «Росія робитиме те, що вважає за потрібне, незважаючи на будь-яку вашу незгоду, заперечення та протести» [Baranovsky 2015: 276]. Феррарі [Ferrari 2014c] звертає увагу на те, що, хоча ще нещодавно Росія обстоювала захист національного суверенітету, непорушність кордонів та незаконність застосування сили в односторонньому порядку, тепер її позиція розвернулася на 180 градусів.

Україна як пішак геополітики. Війна між Сходом та Заходом

В італійському дискурсі навколо російсько-українського конфлікту власне українській політиці та розумінню України та її реалій приділяється напрочуд мало уваги. Про це свідчить не тільки зміст, але й навіть назви тих наукових та аналітичних текстів, у тому числі декількох книг: «Крим: слабка Європа між діями НАТО та Росії» [Pastori 2014c], «Українська криза: економічна співпраця між Європою та Росією передусім» [Giusti 2014a], «Готуючись до холодного миру: відносини між США та Росією після України» [Ditrych 2014], «Після Криму. Росія проти

Європи?» [Ferrari 2014b], «Поза Україною: ЄС та Росія в пошуках нових відносин» [Ferrari 2015a], «Відносини між Росією та Заходом у світлі української кризи» [Alcaro 2015], «ЄС та Росія після Криму: чи є Україна проблемою?» [Claudin, de Pedro 2015], «Обама та Росія: від «перезапуску» до української кризи» [Di Rienzo 2016] тощо. У публікації Меррі [Merry 2015] «Що робити з українською кризою: дилеми трансатлантичної стратегії» Україна як зовнішньополітичний актор з'являється аж на сьомому (!) місці, після США, європейських держав, НАТО, ЄС, ОБСЄ та Росії, а у збірці «Відносини між Росією та Заходом у світлі української кризи» немає жодного розділу, присвяченого власне «українській кризі».

Це є віддзеркаленням вже згаданої «реалістичної традиції» в італійській зовнішній політиці, за якої Україна виглядає не так актором, як обставиною та/або плацдармом протистояння чи співпраці для великих геополітичних сил за вплив у регіоні: Росії, з одного боку, та Заходу (США, ЄС, НАТО), з іншої. Італійські автори нерідко відштовхуються від тез «реалістів» – Збігнева Бжезінського, Самуеля Гантингтона, Джона Міршаймера – у роз'ясненні ролі України в Європі, чи погоджуючись, чи полемізуючи з ними [Mikhelidze 2014; Gaiani 2014; Merlo 2014; Ferrari 2015b; Menotti 2014; etc]. Таке мислення, у поєднанні з традиційним італійським антиамериканізмом, призводить до появи наративів про *роль США та НАТО як провокаторів Росії до агресивних дій та про Україну – як позбавлену суб'єктності слабку державу*.

Томіслава Пенкова вважає, що «події в Україні – це внутрішній вимір більшої геополітичної боротьби за регіональний вплив, який відбувається між Сходом та Заходом» [Penkova 2014a]. Відтак, в «українській кризі» винен ЄС або США. Джусті та Пенкова переконані, що «ЄС припустився серйозної помилки, вирішивши підписати Угоду про асоціацію з тимчасовим урядом, що сформувався після усунення президента, який, попри тяжкі переступи, був демократично обраним. Такий крок Брюсселя не тільки сприяв дестабілізації країни, але зробив чинний уряд вразливішим, поглибивши розкол між тими, хто за ЄС, і тими, хто за Росією» [Giusti, Penkova 2014], «Саме намагання ЄС затягнути

Україну у свої обійми викликало таку реакцію Росії», переконаний Меррі [Merry 2015]. Еудженіо Ді Рієнцо вважає: «щоб надати об'єктивний висновок щодо легітимності політико-військової відповіді Путіна на потрясіння у Києві та їхні наслідки, потрібно пам'ятати, що найбільша відповідальність за створення української заплутаної ситуації (*l'imbroglio*) належить Сполученим Штатам та підзвітним їм “меншим акціонерам” НАТО» [Di Rienzo 2016]. Водночас Дотторі висновує:

Сьогодні вже можна підтвердити з відносною певністю, що Євромайдан не був наслідком спроби США протягнути Україну і, можливо, також Грузію до Північноатлантичного альянсу – мета, якої Німеччина та Італії перешкодили Джорджу Бушу досягнути у вже далекому 2008 році. Натомість Євромайдан став наслідком намагань двох угруповань європейських країн – Вишеградської четвірки та вартових розширеного Східного партнерства, – які були рішуче налаштовані затягнути на орбіту ЄС ті пострадянські країни, що залишилися поза межами Союзу [Dottori 2014a].

Деякі автори [Paří 2014; Fabbri 2014] навіть оперують поняттям *пастки*, яку США навмисне підготували для Росії: «Якщо Росія переконана (як багато хто в Європі думає і не наважується сказати), що цинічний державний переворот, організований США з навмисною метою спровокувати війну, відбувся в Україні, то вона (Росія – К.З.) повинна розуміти, що потрапляти в цю пастку не в її інтересах» [Paří 2014].

Деякі дослідників порівнюють дії Росію у Криму з діями НАТО в Косово, відтворюючи наратив про те, що *Росія всього лише чинить так само, як США та НАТО*. «Якщо військова окупація Криму та референдум 16 березня вважаються порушенням міжнародного права та цілісності суверенної держави, то НАТО та європейські країни, які підтримали бомбардування Югославії, здається, поводяться дуже лицемірно, звертаючись до міжнародного права тільки задля захисту певних інтересів» [Fruscione 2014]. Щодо України, то й тут дії Заходу та Росії розглядаються італійськими дослідниками як еквівалентні: «Зреш-

тою, роль гаранта [безпеки російськомовних громадян] була дуже подібною до ролі приборчника (*sostenitore*), яку Захід відігравав для Києва» [Penkova 2014b].

Прикметно, що навіть ті автори, які досить докладно й чи не поіменно перераховують учасників бойових дій на Донбасі з боку російських відомств, також протиставляють цьому участь іноземців, зокрема представників західних держав, на боці Збройних Сил України, таким чином нівелюючи для читача російську участь («Озброєні іноземці воюють заради захисту України» [Cella 2014]). В одній з аналізованих публікацій серед тих, хто бере участь у війні на Донбасі, перераховано стільки національностей, що у читача може скластися враження, буцімто на сході України триває «Третя світова війна у мініатюрі» [Orizio 2018].

Зрозуміти Росію

Відтак, питання, яке ставлять перед собою італійські науковці та аналітики, часто звучить не «як забезпечити дотримання міжнародного права в Європі» (вже не кажучи про «як досягнути відновлення територіальної цілісності й суверенітету України»), а «як Заходів та Росії знову порозумітися». Рекомендації, які наводять італійські дослідники, так чи інакше зводяться до того, щоб *зрозуміти Росію* [De Maio 2016]. «Відновлення політичної співпраці між Росією та Заходом (зокрема Європейським Союзом) має початися з розуміння, що нинішня українська криза – це найновіший наслідок глибокого та дедалі більшого взаємного непорозуміння», стверджує Альдо Феррарі [Ferrari 2015b]. Цілком у дусі постправди інший італійський автор перефразовує вислів тодішнього польського президента задля наголошення важливості порозуміння з Росією: «Якщо, як зазначив польський президент Броніслав Коморовський під час промови у Верховній Раді у квітні (2015 року – К.З.), не може бути стабільної Європи без вільної України, точно не може бути безпечного континенту без всеосяжного примирення з Росією» [Ratti 2015]. Вже згадувані дослідниці Джусті та Пенкова в дослідженні для італійського парламенту рекомендують «у жодних переговорах чи пошуках виходу з кризи не ігнорувати інтереси Росії» [Guisti, Penkova 2014].

Так, італійські автори роз'яснюють, що Росія вважає вступ України до ЄС загрозою для себе, оскільки це, мовляв, є першим кроком до вступу в НАТО [Biagini 2015; Romano 2018], відтак вона була змушена *реагувати* на події Євромайдану, тобто *захиститися* [Cantone 2016; Ileri 2014] або *захистити* (російськомовних громадян) – у цьому випадку декілька авторів оперують концептом «*responsibility to protect*» [Fabbri 2014; Baranovsky, Mateiko 2016]. Москва у минулому була «жертвою кошмару оточення», і її «налякала» політична динаміка в Україні [Aragona 2015], яка могла призвести до «ефекту доміно» в регіоні [De Maio 2016].

Одним із шляхів такого розуміння та забезпечення інтересів Росії у регіоні є український *нейтралітет* (зауважимо, саме нейтралітет, тобто відмова Україні у вступі в НАТО, а не відсутність перспективи членства у ЄС) – стала ідея, присутня як у ранніх публікаціях, так і в пізніших: «Нема сенсу далі дратувати Кремль. [...] Захід має запевнити Росію, що Україна не стане членом Північноатлантичного Альянсу» [Mikhelidze 2014]; «Рішенням, що привело б до подолання протистояння між ЄС та Росією, міг би бути підхід, за якого певні країни отримують підтримку, але не ставлять набуття членства у НАТО за свою офіційну мету» [Marrone et al. 2014].

Зрозуміти Україну

Мотивам та інтересам Росії в італійському науково-аналітичному дискурсі присвячено значно більше уваги, ніж мотивам та інтересам України як суверенної європейської держави. Рекомендації щодо, наприклад, нейтрального статусу для України або ж федералізації [Giusti, Penkova 2014] вочевидь не впливають з аналізу інтересів та потреб України – принаймні такий аналіз, як правило, не наводиться у проаналізованих текстах. За таких обставин Україні залишається роль «мосту», «посередника», «буфера» між Сходом та Заходом [Pastori 2014a], розділеної геополітичним вибором та власною історією країни [Marrone et al. 2014].

Варто визнати, що ціла низка проаналізованих матеріалів демонструє глибоке розуміння українських реалій, вийшовши далеко поза межі поширених стереотипів про Україну. Так, випуск

«Limes» від квітня 2014 року «Україна між Путіним та нами», присвячений Україні, у низці матеріалів досить ґрунтовно спростовує тезу про розділеність та слабкість України: сюди належить і стаття про українських футболних вболівальників, які від Луганська до Карпат та Криму були єдиними у відстоюванні української незалежності й територіальної цілісності [Luchetta 2014]; і хроніка Євромайдану з цифрами щодо походження (як із заходу, так і зі сходу та центру України) та мови протестувальників (і українська, і російська), а також збалансованою оцінкою ролі ультраправих у протестах [Cantone 2014]; і історична розвідка із згадкою про Голодомор 1932-1933 років, авторства італійського історика – члена Асоціації українських студій в Італії [Bellezza 2014]; і дані щодо радянської русифікації Донбасу, який, як зазначає автор наприкінці дев'ятнадцятого століття на 52,4% складався з українців і тільки на 28,7% – з росіян [Scaglione 2014], тощо.

З науково-аналітичного доробку на тлі «intenditori di Russia» («тих, хто розуміє Росію») відрізняється, по-перше, низка публікацій Розарії Пульїзі [Puglisi 2015a; 2015b; 2015c], які демонструють глибинне вивчення проблематики волонтерського руху та волонтерських батальйонів у контексті реформи Збройних сил України. Вона, зокрема, спростовує твердження про те, що ультраправа ідеологія є панівною для волонтерських батальйонів, ілюструє різноманіття складу батальйонів за мовою (російська, українська), релігією та регіоном походження (існування кримського батальйону, до складу якого входять кримські татари, тощо). По-друге, варто відзначити розділ Кармен Клаудін та Ніколаса де Педро у книзі «Поза Україною: ЄС та Росія в пошуках нових відносин» [Claudin, de Pedro 2015], у якому викладено такі нюанси, як розбіжність між росіянами, носіями російської мови та проросійськими громадянами України («це три відмінні реальності, які часом, але далеко не завжди перетинаються»), тлумачать події на Донбасі як інструмент, за допомогою якого Кремль намагається захопити контроль на усю Україною, усвідомлюють та наголошують на успадкованій ідеї, носіями якої і тепер, як вважають автори, є багато хто на Заході, що Росія має на Україну особливі права, тощо.

Утім, таких публікацій в італійському дискурсі усе ж таки меншість. У випуску «Limes» поруч із проукраїнським пафосом під назвою «Померти за Європу» Оксани Пахльовської [Pachlovska 2014] надруковано також статті російського політолога Фьодора Лук'янова [Luk'janov 2014], Єгора Просвірніна, редактора сайту «Спутник і погром», який 2014 року підтримав так звану «Новоросію» [Prosvirnin 2014] (Лук'янов, з-поміж іншого, твердить, що Україна – така держава, яка не в стані робити геополітичний вибір, а Просвірнін переконує, що український націоналізм є однією з найбільших загроз для російської ідентичності), вже згадані статті Фабрі та Дотторі, які зображують Євромайдан як змову США проти Росії, статті, які проводять паралелі між українським націоналізмом та нацизмом [Carta 2014], тощо⁹. Такий «плюралізм думок» (іше один прояв італійського «подвійного треку»!) узагалі властивий італійському дискурсу, і не тільки «Limes». Так, аналітичний центр ISPI, який присвятив російсько-українському конфлікту найбільше публікацій у жанрі коментаря, додає дисклеймер, що викладені у них позиції є суто авторськими та не відбивають позицію ISPI. Це дозволяє публікації практично будь-якого змісту, навіть якщо автори розглядають те чи інше явища (як-от конфлікт на сході України) з кардинально різних позицій.

Італія: комплекс геополітичної меншовартості

Як зазначалося у вступі, Італія – одна з тих країн, яка від початку конфлікту та запровадження санкцій проти Росії голосно говорить про власну «ставку» – збитки, яких вона нібито зазнає

⁹ Варто зазначити, що позиція дослідника у першу чергу обумовлюється все ж таки його *ідентичністю*, а не національністю: наприклад, Андрей Макаричев (уродженець Росії, однак постійно працює в Естонії) у цілком проукраїнському дусі стверджує, що «проблема полягає не в тому, що НАТО нібито ігнорує цивілізаційну ідентичність Росії та її політичні наслідки, а у навмисному недотриманні Росією базових принципів міжнародного права, прикладом чого є анексія Криму та фактичне підбурювання воєнного сепаратизму у східній Україні. Відтак, хор голосів, які намагаються поставити очевидну ідею про культурну особливість Росії у центр суперечності між Росією та Заходом, створює димову завісу, яка відволікає увагу від справжніх причин нинішнього конфлікту між Росією та Заходом» [Makarychev 2018].

через російські контрсанкції проти ЄС. Насправді цифри, які лунають в італійському дискурсі, є значно перебільшеними, зокрема через сприйняття загального скорочення торгівлі як наслідку контрсанкцій (які стосуються обмеженого переліку типів товарів)¹⁰. Утім, у межах цього дослідження доречно проаналізувати, як в італійському дискурсі зображується позиція Італії щодо російсько-українського конфлікту.

На підставі здійсненого аналізу можна, по-перше, зробити висновок, що більшість публікацій присвячено позиції не Італії, а ЄС та/або НАТО. Частково це можна пояснити тим, що Україна – це країна, з якою Італія має справу в рамках євросоюзівського треку і більш схильна приєднуватися до консенсусної позиції ЄС, аніж мати власну¹¹. Іншою причиною, парадоксально, може бути певний комплекс меншовартості чи то пак другорядності, який подекуди простежується в італійському дискурсі: а саме, залежність Італії від США та Німеччини [Fattibene 2016; Dottori 2014b]. Прикметно, що низка публікацій присвячені саме аналізу політики та рекомендаціям для США щодо «української кризи» [Menotti 2014; Pastori 2014b], хоча рекомендації аналітичних центрів однієї країни урядам іншої не є типовою практикою.

По-друге, в італійському науково-аналітичному дискурсі навколо російсько-українського конфлікту тематика санкцій, а тим більше рекомендації щодо їхнього скасування (чи, навпаки, посилення), не дістають значного висвітлення. Натомість, ті матеріали,

¹⁰ Частка забороненого Росією імпорту становить менш як 1% італійського експорту сільгосппродукції, якщо порівнювати з цифрами 2013 року. Більше про вплив санкцій на італійську економіку див. у: Зарембо Катерина, Солодкий Сергій, Левонюк Тетяна. 2018. Хто перший: Які країни наважаться порушити єдність Європейського Союзу щодо санкцій проти Росії? Київ: Центр «Нова Європа». <http://neweurope.org.ua/analytics/htopershyj-yaki-krayiny-navazhatsya-porushyty-yednist-yevropejskogo-soyuzu-shhodo-sanktsij-proty-rosiyi/>; Tafuro Eleonora et al. 2019. Fact Checking: Russia e sanzioni. ISPI, 31 gennaio. <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/fact-checking-russia-e-sanzioni-22134>.

¹¹ Зарембо Катерина 2016. Аудит зовнішньої політики: Україна-Італія. Київ: Центр «Нова Європа». http://neweurope.org.ua/wp-content/uploads/2017/10/Aud_Ukr_Ital_ukr_net.pdf.

які приділяють увагу саме італійській позиції, дають певні роз'яснення політичного мислення Італії щодо конфлікту. Як пояснює Даніеле Фаттібене з ІАІ у записці для італійського парламенту, «Італія з великою обережністю підійшла до конфлікту в Україні, намагаючись дотримати складного балансу між спільною позицією, яку зайняла євроатлантична спільнота, та намаганням не надто підважувати політичні та економічні відносини з Москвою» [Fattibene 2016]. Дещо відвертішим є Джермано Дотторі, який у статті «Євромайдан: італійці надають перевагу росіянам» розлого аналізує цінність Росії для Італії та глибину італо-російських відносин, зокрема називає Італію «адвокатом Росії на Заході», а також без дипломатичних реверансів визнає: «Фактично, Рим продовжує протистояти перспективі, яка обов'язково передбачає компроміс між Європою та Росією. *Київ не вартий Москви* (курсив мій – К.З.). У наступні місяці, незважаючи на Євромайдан, Італія залишалася обережною» [Dottori 2014b]. В Італії є переконання, пояснює Б'яджині, що зовнішня політика Росії є «надійною» – так, можливо у країні й немає демократії, а в зовнішній політиці Росія вдається до агресивних заходів, зате у вирішальних моментах вона завжди поводитися «відповідально та по-партнерськи» [Biagini 2015]. Іншими словами, стратегічна цінність Росії для Італії така, що в контексті російсько-українського конфлікту Італія змушена сидіти на складному шпагаті: з одного боку, підтримувати євроатлантичну єдність, а з іншого – продовжувати розбудову відносин із Москвою.

Висновки

Аналіз італійського науково-аналітичного дискурсу щодо російсько-українського конфлікту дозволяє сформулювати висновки у вигляді «доброї» та «поганої» новини. «Добра новина» полягає у тому, що за майже тридцять років після розпаду СРСР в Італії вже з'явилося покоління лідерів думок, які намагаються донести українські наративи в Італії та розвінчати стереотипи щодо України як сфери впливу Росії або принаймні зрозуміти, що відбувається в Україні, з українських, а не російських джерел. Відтак конфлікт на Донбасі зображується у багатьох термінах, однак концепт «громадянської війни» не є панівним, хоча рідкісним є і зображення

його як конфлікту міждержавного. Скоріше, італійський дискурс подає ситуацію як «десь посередині»: як російську допомогу (у тому числі зброєю та вояками) місцевим сепаратистам.

Натомість, «поганою новиною» є те, що італійський дискурс і далі формується в дусі історичної традиції, за якої вважається, що у біполярному світі керують великі держави – США та Росія, а слабші держави, на кшталт України й навіть Італії, відіграють значно меншу роль. При цьому щодо суперечливих та неоднозначних для Італії питань – анексія Криму, роль Росії у війні на Донбасі, санкції щодо Росії тощо – в італійському дискурсі існує ціла низка прикладів «риторичної еквілібристики» у стилі «так, але ні»: на Донбасі проти України воює і Росія, і сепаратисти; Італія зберігає відданість НАТО, але й Росія – цінний партнер; анексія Криму є нелегітимною, але Крим російський назавжди, тощо.

Можна припустити, що причиною такого підходу є, з одного боку, інтелектуальна традиція в Італії, у якій щодо пострадянського простору домінували російські студії (і знання про Росію), тоді як студії щодо інших країн Східної Європи поза межами ЄС перебували у зародковому стані; з іншого – фокус зовнішньополітичних пріоритетів не у Східній Європі, а в регіоні Середземномор'я – відтак, для Італії припустимі певні компроміси щодо країн-сусідів ЄС на Сході, де вона не бачить себе важливим гравцем. Так чи інакше, позиції Італії щодо України притаманна певна амбівалентність, яка часто грає не на користь інтересам України, чи принаймні їхньому усвідомленню в італійських колах.

Використані джерела

Наукові та аналітичні публікації

Alcaro Riccardo (ed.). 2015. West-Russia relations in light of the Ukraine crisis. IAI research papers.

Aragona Giancarlo. 2014. La crisi in Ucraina e OSCE. ISPI. Commentary. 18.03.2014.

Baev Pavel. 2017. The Russia-Ukraine conflict as the main driver of new confrontation in Europe. ISPI. Commentary. 19.05.2017.

Baranovsky Vladimir, Mateiko Anatoly. 2016. Responsibility to Protect: Russia's Approaches. *The International Spectator* 51:2, 49-69.

Baranovsky Vladimir. 2015. From Kosovo to Crimea. *The International Spectator* 50:4, 275-281.

Biagini Antonello Folco. 2015. Quanto conta l'Ucraina per la Russia. Quanto conta la Russia per l'Italia. ISPI. Commentary. 16.04.2015.

Carati Andrea. 2014. Falsi miti 2: la guerra ibrida russa. ISPI. Commentary. 10.10.2014.

Cella Giorgio. 2014. Armati stranieri combattono per la difesa dell'Ucraina. ISPI. Commentary. 14.07.2014.

Chivvis Christopher. 2015. Deterrence in the New European Security Context. *West-Russia relations in light of the Ukraine crisis*. Riccardo Alcaro (ed.). IAI research papers. P. 33-48.

Claudin Carmen, de Pedro Nicolas. 2015. The EU and Russia after Crimea: Is Ukraine the Knot? *Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation*. Ferrari Aldo (ed.). ISPI, Edited volume. P. 13-29.

De Guttry Andrea. 2014. Crisi ucraina: quel referendum è illegittimo. ISPI. Commentary. 7.04.2014.

De Maio Giovanna. 2016. Russia's view of Ukraine after the crisis. IAI Working Papers 16 / 04 – February 2016.

Di Rienzo Eugenio. 2016. Obama e la Russia. Dal Restart alla crisi ucraina. Analysis ISPI. No. 302. Agosto 2016.

Ditrych Ondrej. 2014. Bracing for Cold Peace. US-Russia Relations after Ukraine. *The International Spectator* 49:4, 76-96.

Fattibene Daniele. 2016. Un anno da Minsk II: a che punto siamo? IAI/Osservatorio della politica internazionale. Note, 59 – marzo.

Ferrari Aldo (ed.) 2014b. *Oltre la Crimea. Russia contro Europa?* ISPI.

Ferrari Aldo. 2014a. Successi e rischi: bilancio negativo per il Cremlino. ISPI. Commentary. 1.10.2014.

Ferrari Aldo. 2014c. Crimea: una svolta per la politica estera russa? *Oltre la Crimea. Russia contro Europa?* Aldo Ferrari (ed.). *Oltre la Crimea. Russia contro Europa?* ISPI. P. 1-12.

Ferrari, Aldo (ed.). 2015a. *Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation*. ISPI.

Ferrari Aldo. 2015b. EU-Russia: What Went Wrong? *Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation*. Aldo Ferrari (ed.) *Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation*. ISPI. P. 29-44.

Fruscione Giorgio. 2014. Ucraina: la Crimea non è il Kosovo. ISPI. Commetary. 26.03.2014.

Giusti Serena, Penkova Tomislava. 2014. Quali Scenari per la crisi in Ucraina? *ISPI/Osservatorio di politica internazionale*. Approfondimenti. No 95. maggio.

Giusti Serena. 2014a. Crisi ucraina: tra Europa e Russia cooperazione economica über-alles. *ISPI. Commentary*. 7.04.2014.

Giusti Serena. 2015a. La crisi ucraina: un monito per l'Europa e per i vicini orientali. *ISPI. Commentary*. 1.04.2015

Giusti Serena. 2015b. La Politica europea di vicinato e la crisi in Ucraina. *Documenti IAI 15 | 15 – luglio*.

Makarychev Andrey. 2018. Normative and Civilisational Regionalisms: The EU, Russia and their Common Neighbourhoods. *The International Spectator 53:3*, 1-19.

Marrone Alessandro, Tessari Paola, De Simone Carolina. 2014. Italian Interests and NATO: From Missions to Trenches? *Documenti IAI 14 | 12E – December*.

Menotti Roberto. 2014. La crisi ucraina vista da Washington. *IAI/Osservatorio di politica internazionale*. Focus Euroatlantico No 6 – aprile/giugno.

Merry E. Wayne. 2015. Dealing with the Ukrainian Crisis: Transatlantic Strategy Dilemmas. *IAI Working Papers 15 | 51 – December*.

Mikhelidze Nona. 2014. Second Revolution on Euromaidan: What next for Ukraine? *IAI Working Papers 14 | 03 – February 2014*.

Pastori Gianluca. 2014a. Stati Uniti ed Europa alla prova del dialogo. *ISPI. Commentary*. 21.02.2014.

Pastori Gianluca. 2014b. Il dilemma di Washington in Ucraina. Realpolitik o promozione della democrazia? *ISPI. Commentary*. 5.03.2014.

Pastori Gianluca. 2014c. Crimea: un'Europa fragile tra gli attivismi di Nato e Russia. *ISPI. Commentary*. 17.03.2014.

Paul Amanda. 2015. The Eastern Partnership, the Russia-Ukraine War, and the Impact on the South Caucasus. *IAI Working Papers 15 | 06 – February*.

Paul Amanda. 2015. The EU in the South Caucasus and the Impact of the Russia-Ukraine War. *The International Spectator 50:3*, 30-42.

Pedrazzi Marco. 2014. Falsi miti 3: la liceità delle operazioni russe in Ucraina. *ISPI. Commentary*. 10.10.2014.

Penkova Tomislava. 2014a. Is Ukraine going to break apart? ISPI. Commentary. 27.02.2014.

Penkova Tomislava. 2014b. La strategia del Cremlino in Ucraina. *Oltre la Crimea. Russia contro Europa?* Aldo Ferrari (ed.) *Oltre la Crimea. Russia contro Europa?* ISPI. P. 13-31.

Pisciotta Barbara. 2019. Russian revisionism in the Putin era: an overview of post-communist military interventions in Georgia, Ukraine, and Syria. *Italian Political Science Review/Rivista Italiana di Scienza Politica*, 1-20.

Pishchikova Kateryna. 2014. Ukraine at the crossroads: Towards more unity or further disintegration? ISPI, Analysis No. 242.

Prodi Romano. 2018. Russia-Ucraina: verso l'escalation? ISPI. Il Mondo che verra'.

Puglisi Rosaria. 2015a. Heroes or Villains? Volunteer Battalions in Post-Maidan Ukraine. IAI Working Papers 15 | 08 – March.

Puglisi Rosaria. 2015b. A People's Army: Civil Society as a Security Actor in Post-Maidan Ukraine. IAI Working Papers 15 | 23 – July.

Puglisi Rosaria. 2015c. General Zhukov and the Cyborgs: A Clash of Civilisations within the Ukrainian Armed Forces. IAI Working Papers 15 | 17 – May.

Ratti Luca. 2015. After Maidan: Re-Starting NATO-Russia Relations. *Beyond Ukraine. EU and Russia in Search of a New Relation.* Aldo Ferrari (ed.) ISPI, Edited volume. P. 45-65.

Romanova Valentyna. 2019. What will the 2019 Ukraine Elections Spell for the Donbas Conflict? ISPI. Commentary. 06.02.2019.

Sandalli Maria Elena. 2016. Challenges to European Security: A Transatlantic Perspective. Documenti IAI 16 | 01 – January.

Tancredi Antonello. 2014. Crisi in Crimea, referendum ed autodeterminazione dei popoli. *Diritti Umani e Diritto Internazionale*, 8:2, 480-490.

Публіцистика

Bellezza Simone Attilio. 2014. Tridente contro falce e martello: gli usi della storia nell'Ucraina post-sovietica. *La Russia in guerra* – No

12. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/tridente-contro-falce-e-martello-gli-usi-della-storia-nellucraina-post-sovietica>.

Bellodi Leonardo. 2014. La legge del più forte. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/la-legge-del-piu-forte>.

Cantone Sergio. 2014. Cronaca di una rivoluzione improbabile. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/cronaca-di-una-rivoluzione-improbabile>.

Cantone Sergio. 2016. Il bluff degli Accordi di Minsk. *Russia-America, la pace impossibile* – No 9. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/il-bluff-degli-accordi-di-minsk?prv=true>.

Carta Maurizio. 2014. Il peccato originale di Kiev. *A chi servono i servizi* – No 7. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/il-peccato-originale-di-kiev>.

Cella Giorgio, Ferrari Aldo. 2014. Crimea, faro russo sul Mediterraneo. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/crimea-faro-russo-sul-mediterraneo?prv=true>.

Dottori Germano. 2014a. Anche Berlino ha perso a Kiev. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/anche-berlino-ha-perso-a-kiev>.

Dottori Germano. 2014b. Jevromajdan, gli italiani preferiscono i russi. *La Russia in guerra* – No 12. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/jevromajdan-gli-italiani-preferiscono-i-russi>.

Fabbi Dario. 2014. Fomenta e domina. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/fomenta-e-dolina>.

Gaiani Gianandrea. 2014. Il mosaico dei vinti: viaggio nella guerra del Donbas. *La Russia in guerra* – No 12. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/il-mosaico-dei-vinti-viaggio-nella-guerra-del-donbas>.

Ilari Vigilio. 2014. Non è un torneo è canne. *2014-1914 L'eredità dei grandi imperi* – No 5. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/non-e-un-torneo-e-canne?prv=true>.

Luchetta Andrea. 2014. La partita degli ultras. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/la-partita-degli-ultras>.

Luk'janov Fëdor. 2014. Promemoria per l'Occidente: la Russia è tornata. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/promemoria-per-loccidente-la-russia-e-tornata>.

Merlo Simona. 2014. Unità, indipendenza, dialogo: l'appello delle chiese ucraine. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/unita-indipendenza-dialogo-lappello-delle-chiese-ucraine>.

Orizio Pietro. 2018. Ucraina, la guerra mercenaria. *Lo stato del mondo* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/ucraina-la-guerra-mercenaria>.

Pachlovska Oxana. 2014. 2014, Morire per l'Europa. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/2014-morire-per-leuropa?prv=true>.

Prosvirnin Egor. 2014. Noi russi e i pericoli di un'Ucraina sciovinista e violenta. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/noi-russi-e-i-pericoli-di-unucraina-sciovinista-e-violenta>.

Redazione Limes. 2016. Lettera dell'ambasciatore d'Ucraina in Italia e risposta di Lucio Caracciolo. *Il Mondo di Putin* – No 1. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/lettera-dellambasciatore-ducraina-in-italia-e-risposta-di-lucio-caracciolo>.

Scaglione Fulvio. 2014. Gli oligarchi alla fiera dell'Est. *Ucraina tra noi e Putin* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/gli-oligarchi-alla-fiera-dellest>.

Scaglione Fulvio. 2019. Lo stallo ucraino. *Antieuropa, l'imperio europeo dell'America* – No 4. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/lo-stallo-ucraino>.

Vezzosi Maurizio. 2016. L'oro nero del Donbas. *Il Mondo di Putin* – No 1. Limes. <http://www.limesonline.com/cartaceo/loro-nero-del-donbas>.